

ETO: 81'282(498.4)

82-193.6:718

DOI: 10.19090/hk.2025.4.130-146

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CZÉGÉ Réka

Arany János Emlékmúzeum

Nagyszalonta, Románia

czegereka@gmail.com

ORCID 0009-0001-1297-1205

A NAGYSZALONTAI TEMETŐ SÍRFELIRATAI

Gravestone inscriptions in the cemetery of Salonta

Natpisi na nadgrobnim spomenicima groblja
u mestu Salonta

Jelen tanulmány célja a nagyszalontai temető szemiotikai, valamint nyelvészeti megközelítésű vizsgálata a következő szempontok alapján: (a) milyen etnikai és vallási kifejezőeszközöket találunk a mai sírok esetében, (b) hogyan szerveződik a temetőkép a szakrális és a profán jelek függvényében, (c) melyek azok az eszközök, amelyek reprezentatív jellegűek a különböző temetőbeli hatalmi játszmák létrejöttében, (d) hogyan reflektál a temető képe a jelértelmezések függvényében a 2022-es romániai népszámlálási eredményekre? A fenti problematizáló kérdések válaszaiból egyértelműen kiderül, hogy a sírkert tökéletes terepet nyújt a településen zajló társadalmi – vagy akár technikai – változások követésére, hiszen hű tükröt mutat a városban zajló folyamatokról.¹

Kulcsszavak: temető, sírfelirat, szemiotika, nyelvi tájkép

Bevezető

A modern nyugati társadalmak számára a halál, az elmúlás mára tabutémává vált. A média és a társadalmi környezet leginkább az örök fiatalságra – és ezzel együtt az örök életre – való törekvést sugallja. Az élet végességének ténye és az ahhoz tartozó rítusok (búcsú az elhunyttól, virrasztás, temetés, halotti tor) a

¹ MTA Domus szülőföldi ösztöndíj 2024. Cím: Városi temetők jelei – a népszámlálás tükrében. Kutatásvezető: Magyarai Sára.

mindennapi beszédben is háttérbe szorulnak. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezzel együtt a temetők látogatása is egyre ritkábbá és idegenebbé válik. E folyamat következménye, hogy a temetőkben levő jelzések – legyenek ezek motívumok vagy akár írott szövegek –, amelyek korábban világos és egyértelmű üzenetek voltak az odalátogatók számára, mára fokozatosan elveszíthetik jelentésüket, hiszen egyre kevesebben rendelkeznek az értelmezésükhöz szükséges tudással. Ezt a kulturális hagyatékot a mai ember, valamint a jövő nemzedéke csak akkor őrizheti meg, ha feltárjuk a sírkertekben levő jelentéseket és összefüggéseket, s ezáltal ismét értő szemmel tekinthetünk az ott található jelzésekre. E tanulmány célja a nagyszalontai temető jelrendszerének feltárása, illetve tanulmányozása – melynek alapját Kunt Ernő meghatározása adja, mely a temetőt egy vizuálisan dekódolható kódrendszerként határozza meg (Kunt 1975, 479).

Miért éppen Nagyszalonta?

Nagyszalontát – mint kutatási terepet – a földrajzi elhelyezkedése, a történelmi múltja, a jelenlegi nemzetiségi összetétele és a személyes kötődésem miatt választottam.

A mai Nagyszalonta Románia Bihar megyéjében található municípium, vagyis megyei jogú város.

A legutóbbi, 2022-es romániai népszámlálás adatai szerint a lakosság száma 15.792 főre tehető. A nemzetiségi hovatartozást vizsgálva megállapítható, hogy a térség városai közül Nagyszalonta kiemelkedő helyzetben van, hiszen a lakosság többsége (53,11%) magyar nemzetiségűnek vallja magát. Ezt az arányt Margitta közelíti meg 34,82%-kal, viszont a környékbeli nagyobb településeken ez az arány jóval kisebb: Nagyváradon 18,21%, Élesden 11,43%, Aradon 6,94%, Lugoson 3,83%, Temesváron 3,31%, Lippán pedig 1,69%.

Ez azt jelenti, hogy ebben a régióban mindössze Nagyszalonta és Margitta az a két olyan város, amelyre vonatkozik a 20%-os kisebbségi küszöb: a romániai jogszabályok kimondják, hogy azokon a közigazgatási területeken, ahol egy nemzeti kisebbséghez tartozó lakosság aránya meghaladja a 20%-ot, a helyi közigazgatási hatóságok kötelesek biztosítani a kisebbségi nyelv használatának lehetőségét a közigazgatási intézményekben. A hivatalos jogszabály Románia Közigazgatási kódexének 2019. évi 94. cikkelyének 2–4. bekezdésében található meg. Ennek a jogszabálynak köszönhetően a városban sok helyen magyar nyelvű táblák, jelzések és kiírások találhatók – a későbbiekben kitérek arra is, hogy ez a jelenség érvényesül-e a helyi temetőben.

A kutatási terep

A konkrét kutatási terep az 1917. július 16-án megnyitott nagyszalontai Aradi úti temető (Székely 1917, 2). Bár a településen több sírkertről maradt fenn írásos emlék, mára már ez az egyetlen fellelhető és használatban levő temetkezési hely. A terület jelenlegi tulajdonosa a város önkormányzata.

A partiumi temetőkről elmondható, hogy túlnyomó többségben kétnyelvűek (Magyari–Balázs 2023, 33), s ez a jellegzetesség megfigyelhető Nagyszalontán is. A sírok többségén magyar, valamint román nyelvű feliratokat találunk. A fellekezeti hovatartozást vizsgálva megállapítható, hogy vegyes temetőről van szó: református, katolikus, ortodox és roma sírok is fellelhetők benne.

A kutatás módszertana

A kutatási módszer alapját a terepmunka adja, ezen belül a fényképes adatgyűjtés (a sírkertben 548 digitális fénykép készült), illetve az interjúkészítés (sírtulajdonosokkal, sírásókkal, a temetőgondnokkal, a helyi temetkezési vállalkozóval, valamint olyan személyekkel, akik a felmenőiktől származó információkkal rendelkeztek a temetőt illetően).

A temető szemiotikai vizsgálatánál Abousnnouga és Machin (2010) a *War Monuments and the Changing Discourses of Nation and Soldierly* című tanulmányának egyszerűsített módszertanát követem. A szerzők Barthes (1973) kétlépcsős jelentéselemzését (denotáció és konnotáció) veszik alapul, viszont az elemzési hangsúlyokon változtatnak (Abousnnouga–Machin 2010, 221–223). Az első szinten a temetőben készített képek konkrét elemeit dokumentálom, sűrű leírást használva. Nagy figyelmet fordítok az emlékművek megjelenésének pontos felvázolására (szín, forma, elrendezés), valamint jelentős részt képez a rajtuk, illetve a sírokon található szövegek pontos idézése. A második elemzési szinten az ábrázolt elemekhez kapcsolódó metaforikus asszociációkat vizsgálom, illetve mindez kiegészül a sírokon található szimbólumok jelentéseinek feltárásával.

Munkám során kulcsfontosságú szerepet tölt be a temető nyelvi tájképének feltérképezése, hiszen ennek segítségével megvilágításra kerül a településen élő nyelvi közösségek ereje és státusza. A táblák, felhívások, feliratok „tükrözik az adott területen jelen levő nyelvi csoportok sokszínűségét”, illetve rámutathatnak a domináns és a kevésbé domináns nyelvi csoportokra is (Landry–Bourhis 1997, 23–26).

Ahogy azt Landry és Bourhis az 1997-es tanulmányában kifejti, a nyelvi tájkép kutatásánál megkülönböztethetünk magánjellegű, valamint az önkormányzatok által kihelyezett táblákat, feliratokat. Erre alapozva a kutatás korpuszának

részét képezik a magánjellegű feliratok (sírfeliratok, hirdetések), valamint az önkormányzatok által használt feliratok (az emlékművek feliratai, különböző felhívások, eligazítások vagy hivatalos közlemények).

Jelen tanulmány elméleti keretében a szemiotikai és a nyelvészeti megközelítés mellett a proxemika szempontjai is hangsúlyos részt kapnak. Tudjuk azt, hogy a települések, városok és épületek elrendezése nem véletlenszerű, ezek csoportosulását vagy felosztását pedig a kultúra határozza meg (Hall 1990, 106). Ez a térrendezés a temetőben is megfigyelhető, hiszen az ott jelen levő sövények, falak vagy utak nemcsak térbeli, hanem társadalmi, vallási, illetve egyéb határjelölőként funkcionálhatnak (Jedan et al. 2020).

A sírkertet a következő pontok alapján térképezem fel: (a) milyen etnikai és vallási kifejezőeszközöket találunk a mai sírok esetében, (b) hogyan szerveződik a temetőkép a szakrális és a profán jelek függvényében, (c) melyek azok az eszközök, amelyek reprezentatív jellegűek a különböző temetőbeli hatalmi játszmák létrejöttében, (d) hogyan reflektál a temető képe a jelértelmezések függvényében a 2022-es romániai népszámlálási eredményekre.

Az emlékhelyeken, valamint a sírokon található szövegek idézésekor kiemelt szempont az íráskép pontos rögzítése. A feliratokat az eredeti helyesírás szerint idézem. A sírokon levő nyomtatott, illetve írott betűk a tanulmányban is megkülönböztetésre kerülnek, a tördelést pedig / (perjel) jelzi. Az idézett feliratokat dőlt betűvel írom.

Etnikai, vallási kifejezőeszközök

Az első részben azt vizsgáljuk, milyen etnikai és vallási kifejezőeszközöket találunk a mai sírok esetében. Etnikai jelölő a nyelvhasználat (táblák, feliratok, sírfeliratok), a díszítés, a térhasználat és az építkezés. A vallási jelölők esetében ugyanezeket az elemeket figyeljük meg, viszont a nyelv helyett ekkor a vallási szimbólumokra helyezük a hangsúlyt (Magyari 2017, 160–164).

Táblák és feliratok. A nagyszalontai temető tábláin és kiírásain kétnyelvű feliratok olvashatók. A sírkerthez tartozó gondnoki ház ajtaján mindössze egy darab hivatalos közleményt találunk, amely a sírmegváltási illeték összegét, valamint befizetési lehetőségeit tünteti fel. A közlemény román és magyar nyelven is kifüggesztésre került. Egy kihelyezett hirdetőtáblán megtaláljuk a temető gondnokának névjegykártyáját, amely ugyancsak kétnyelvű. A magánjellegű közlemények (gyászjelentés, hirdetés egy eladó sírhelyről) nyelvhasználatára úgyszintén jelzésértékkel bír, hiszen ezek sokszor egynyelvűek. Ebből arra lehet következtetni, hogy csak a saját (magyar vagy román) közösségükhöz szólnak.

Ha a főbejáratától indulunk a temető központja felé, egyetlen nagyobb magyar nyelvű, felhívó jellegű tábla fogad minket, ezzel a szöveggel: A VIRÁG A MIENK / AZ ÉLET A TIETEK / A VIRÁGOT RÓLUNK / EL NE VIGYÉTEK. A felirat román fordítása a hátoldalon olvasható. Ugyanilyen felszólító jellegű táblát állítottak a temető centrumában levő keresztúthoz, viszont itt már fordított tájolásban: a román nyelvű felirat a szembetűnőbb, s a magyar nyelvű kiírás van a hátoldalon.

Nagyszalontán 2024-ben adták át az új kegyeleti házat, a Pietát. Az épület bejárata mellett a hivatalos evakuálási (román) és a tűzvédelmi (román, angol) tervet láthatjuk. Ravatalozásra két termet alakítottak ki. A termek neveit a bejáratuk fölé helyezték, feljebb román, majd alatta magyar nyelven, itt is ügyelve arra, hogy a betűtípus és a betűméret egyforma legyen.

A fent említett, az önkormányzat által kihelyezett hivatalos közlemények, illetve a közösség által használt épületek/termek elnevezésének nyelve és egymáshoz való pozicionálása arra enged következtetni, hogy a sírkertben ügyelnek a kiegyensúlyozott nyelvi reprezentációra.

Sírfeliratok. A nagyszalontai temetőben túlsúlyban magyar és román nyelvű sírfeliratokat találunk. A temető legkorábbi centrumában – mely a bejáratú kapu és a hozzá tartozó főút – leginkább magyar család- és keresztnévvel találkozunk. A román és ortodox sírok döntő többségben a régi ravatalozó mögötti részen vannak. A temető megnyitásakor, majd a rá következő években még szempont volt a felekezet szerinti temetkezés: külön rész jutott a katolikus, külön a református, illetve az izraelita vallásúak részére (Székely 1917, 2). A legtöbb esetben ma már nem ragaszkodnak a terület vallási vagy etnikai felosztásához. A mai sírok helyének és kialakításának megválasztásánál a fő szempontot a szabad parcellák, terek, illetve a családi sírok bővítésének lehetőségei adják.

A magyar nemzetiségre utaló neveket jellemzően magyar nyelvű feliratok kísérik (pl. *Nyugodjon békében* vagy különböző idézetek), viszont néhol beszivárognak román mellékszövegek is (*Aici odihnesc* = itt pihennek). Ezt a jelenséget fordítva is megtalálhatjuk, amikor román nemzetiségre utaló nevet kísér magyar szöveg (pl. *és neje*). Az ilyen jellegű kettős nyelvhasználat leginkább azokban az esetekben jelenik meg, amikor a sírkövön levő nevek vegyes házasságra utalnak.

A nyelvi-etnikai elosztást vizsgálva megállapítható, hogy a sírfeliratok jól tükrözik Nagyszalonta sírkertjének heterogén jellegét, mely összhangban áll a település lakosságának összetételével. A román és magyar nyelvű feliratok, valamint a nevek egyértelműen megmutatják a két nagy nyelvi csoport jelenlétét. A köztáblákkal, feliratokkal ellentétben, amelyek nem mutatnak nyelvi

dominanciát, a magánjellegű sírfeliratoknál már szembetűnő az arányok eltolódása: több magyar etnikumhoz tartozó sírt találhatunk, mint román.

Etnikai és vallási központoknak számítanak a temetőben felállított emlékhelyek. A Nagyszalontán található legrégebbi ilyen obeliszk *A magyar hősök sírkertje* nevet viseli, amely az első világháborúban elesett katonáknak állít emléket. Az 1942-ben állított, 245 cm magas fehérmárvány oszlop (Dánielisz 2013, 107) a temető főútján található, amely rövid távon kettéválk – mintegy külön szigetet képezve – ezzel adva helyet az emlékműnek. Maga a faragott obeliszk nem nagyobb, mint egy magánjellegű sír, kiemelkedését a pozicionálása, az azt szegélyező kovácsoltvas kerítés, illetve a megemelt talapzat biztosítja. Szövege magyar nyelvű: *1914–18 HŐSEINEK / EMLÉKÉRE / NAGYSZALONTA / 1940 / 1944*. Ehhez közel alakították ki *A magyar hősök temetőjét*, amely a második világháborúban elesett nagyszalontai magyar katonák emlékét őrzi. Ez a rész jól elhatárolt: szegélye sövénykerítés, bejárata közepes méretű faragott kapu, *Nagyszalonta Hősei* felirattal. Az 1945-ben létrehozott, majd 2000-ben felújított terület középpontjában egy 240 cm magas fehér obeliszk áll (Dánielisz 2013, 108), melynek tetejére stilizált turulmadarat helyeztek. Tábláján a következő feliratot olvashatjuk: *A II. VILÁGHÁBORÚ / NAGYSZALONTAI / HŐSEINEK / EMLÉKÉRE „Nem a mi dolgunk / igazságot tenni, / A mi dolgunk csak / igazabbá lenni / Reményik”. Emeltette a Nagyszalontai RMDSZ 2000. DÍSZKAPUVAL, / TURULMADÁRRAL, / ÖRÖKLÁNGGAL / FELÚJÍTOTTA A / TÖRTÉNELMI VITÉZI REND / HAJDÚSÁGI SZÉK. / NAGYSZALONTA / 2009* (Czégé 2023, 98). Az 1989-ben felavatásra került *román hősök nyughelye* térben nagyobb helyet foglal el, mint a magyar emlékművek. Talapzata több négyzetméteres lebetonozott sík, melynek közepén már megemelt magasságban egy hat méter magas, fehér, modern obeliszk áll. Tetején Románia címere, az obeliszk közepén zászló, katonai rohamsisak és babérág látható (Dánielisz 2013, 112). Szövege román nyelvű: *GLORIE ETERNĂ / OSTAȘILOR ROMÂNI / DIN DIVIZIA 1 / INFANTERIE – INSTRUCTIE / CARE AU LUPTAT / PENTRU ELIBERAREA / ORAȘULUI SALONTA, / ÎN LUNA SEPTEMBRIE 1944, / DE SUB DOMINANȚIA / FASCISTO – HORTHYSTĂ* (Örök dicsőség a román katonáknak az 1. gyalogos kiképzőhadosztályból, akik 1944 szeptemberében Szalonta városának a fasiszta–horthysta uralom alóli felszabadításáért harcoltak – a szerző fordítása).

A szovjet harcosok temetője, amely bár fizikailag a temető közepén áll, mégis nehezen megközelíthető, 1945-ben létesült. Bejáratához ösvény vezet, oldalról nagy méretű fák, cserjék övezik. Kapuja zárva, szegélye alacsony betonkerítés, így csak alternatív módon lehet bejutni. A sírkert közepére robusztus, öt méter magas fekete obeliszket helyeztek, melynek legfelső pontján vörös

csillag áll, alatta pedig a sarló és kalapács motívumok kerültek elhelyezésre (Dánielisz 2013, 110–111). Az emlékmű oldalán álló főszöveg háromnyelvű: orosz, román és magyar: *СЛАВА ГЕРОИЧЕСКОЙ / СОВЕТСКОЙ АРМИИ / ОСВОБОДИВШЕЙ РУМЫНИЮ / ОТИ ГИ ФАШИСТСКИХ / ЗАХВАТЧИКОВ / SLAVĂ EROICEI ARMATE / SOVIETICE CARE A ELIBERAT ROMÂNIA DE SUB JUGUL COTROPITORILOR FASCISTI / DÍCSŐSÉG A HŐSIES / SZOVJET HADSEREGNEK, / MELY FELSZABADÍTOTTA / ROMÁNIÁT A FASISZTA / HÓDÍTÓK IGÁJA ALÓL*, a két oldalán pedig cirill betűs felsorolás, amely a hadnagyi és főhadnagyi rangú katonák neveit közli.

A három emlékhely mind megjelenésében, mind az általuk közvetített üzenetekben más-más jelentést hordoz. A magyar emlékművek könnyen megközelíthetőek, nem monumentális méretűek, a szemlélődőhöz képest a szövegeket szemmagasságban vagy ahhoz közel találjuk. Az átlagos méretű obeliszk használata a látogatót nem idegeníti el, a megjelenített motívum (turul) az etnikai összetartozást hangsúlyozza. A magyar emlékművek inkább érzelmi oldalról közelítenek az emlékezéshez, lehetővé teszik a személyesebb kapcsolódást. Mindezzel ellentétben a román emlékmű hatalmas méretei és letisztultsága miatt leginkább távolságtartó tiszteletadást vált ki a látogatóból. A magasság és a terjedelmesség egyértelmű státuszjelző, a jelképek (román címer, zászló, katonai sisak, babérág) pedig lehetővé teszik a tisztelet, a hazaszeretet, vagy a hősiek önfeláldozás magasztos eszméinek megjelenítését. A szovjet harcosok temetője az elzártságával szinte egy elrejtett, elfeledett részt képez a temetőben. Ezt jól illusztrálja az odavezető mellékösvény, a zárt kapu, továbbá a mellette levő magas növényzet. A központi obeliszk robusztus mérete és a rajta található szimbólumok – hasonlóan a román műemlékhez – tiszteletadást vált ki az odalátogatóból, valamint az általa képviselt magasztos eszméket prezentálja.

Az emlékművek feliratai egyértelműen jelzik, mely etnikai csoportot szeretnék megszólítani: a magyar emlékhelyek a magyar, a román obeliszk a román, a szovjet műemlék pedig megcélozza mindhárom nyelvcsoporthoz (orosz, román és magyar).

Fontos vallási jelölőnek számíthatnak a sírokon megjelenő szimbólumok. Ezeket vizsgálva megállapítható, hogy „a síron fő- és mellékjeleket különböztetünk meg. Főjel a halott adatait kifejező vagy tartalmazó tárgy a síron [...]: kereszt, fejfa, tábla, obeliszk stb. [...]. Mellékjelek: a lábtól való fák, kivívó fák, a virágok, mécs stb. [...]. A sír főjele alakjával mindenkor szembetűnően jelzi a halott vallási hovatartozását” (Kunt 1975, 480–483).

„A legismertebb református sírjel a szomorúfüz, amely a gyászt, a lemondást, a fájdalmat jelenti” (Dukrét 1999, 11). Takács Béla 1986-os művében megjegyzi, hogy „a szomorúfüz csak a múlt század közepén lett a halál, a gyász

szimbóluma a biedermeier stílus érzelgős hatására. Rávették a református temetők fejfáira, a sírkövekre falun és városban egyaránt, rákerült a gyászjelentésekre” (Takács 1986, 107). „A másik ismert református szimbólum a kehely” (Kordics 1998, 22–23).

A katolikus sírjelekhez sorolhatjuk a keresztet, vagy a feszületet: „a keresztet az egyház a megváltás eszközének, az üdvözülést kifejező jelnek tekintette. Általában a halál és az élet jelképe egyszerre. [...] A múlt század második felében a liturgia előírta a főkereszt felállítását, kápolnák építését és a sírok kereszttel való megjelölését a katolikus temetőkben” (Kordics 1998, 19).

A sírkertben többször találkozhatunk a szív motívumával is. „A szív a szeretet, a szerelem szimbóluma. A temetőkben a családi összetartozást jelenti, és vallásos jelentése is van. [...] A városi polgárság a 16. században kezdi használni, síkban ábrázolva a köveken. A katolikus vallásban a »Jézus szíve«. A szimbolikus értékkel bíró szív alakú sírkövek magyar nyelvterületen a 18. század második felében terjedtek el. A református temetőkben kereszt nélkül szintén megtalálhatók” (Kordics 1998, 20–21).

A kereszt nemcsak a katolikus, hanem az ortodox sírok jelképe is. Ebben az esetben általában nem a letisztult, hanem egy díszesebb, ortodox kereszt formát használnak.

Terepmunkám során kirajzolódott, hogy a nagyszalontai sírkertben elsődlegesen a klasszikus, hagyományos szimbólumok az elterjedtek. Megtalálható a katolikus vallásra jellemző rózsza, kereszt, szív, feszület; esetenként imádkozó angyalok, vagy Szűz Mária alakja. A református szimbólumok között leggyakoribb a szomorúfűz, valamint a kehely használata. Az ortodox vallást legtöbb esetben az ortodox kereszt, helyenként pedig a feszület jelzi. Nem ritka az sem, hogy a sírokon halmozott szimbólumokkal találkozunk. Együtt jelenítik meg a fűzfát a kereszttel vagy a feszülettel, a kehely szimbólumot az angyalokkal, vagy az ortodox keresztet a katolikus vagy a református jelekkel. Az esetek egy részében ennek oka abban keresendő, hogy az ott nyugvó házaspárok vagy családtagok különböző vallásúak és nemzetiségűek voltak.

A sírkert szimbólumai között legnagyobb arányban a rózsza fordul elő, ami nem véletlen, hiszen „a polgárság a rózsza motívumot a múlt század közepétől egyre gyakrabban használta, ennek hagyománya szinte a mai napig fennmaradt” (Kordics 1998, 24). A főgondnokkal készített interjúból kiderül, hogy Nagyszalonta közössége előszeretettel használja a rózsza szimbólumát – felekezeti és etnikai hovatartozástól függetlenül. A régebbi sírokon kőből faragott változatot találunk, ami egy bizonyos sablont követ, viszont az újabb sírokon levő rózsák már leginkább festettek vagy géppel gravírozottak.

Etnikai jelölőnek számíthatnak a sírokon levő állat- és növényábrázolások is. A nagyszalontai temetőben a galamb szimbóluma több formában is jelen van: sírkőbe vésve, valamint kőből faragva. Ezen jelkép a magyar közösségekben terjedt el, és általában szerelmespárt, hűséges házasságot vagy a lélek szárnyalását, a Szentlelket jelöli (Magyari 2018, 326). „A galamb a gyöngédség, ártatlanság és szelídség szimbóluma is” (Kordics 1998, 25). A növénytípusok közül a tölgyfa az erős hitet szimbolizálja. A tölgy legtöbbször a magyar sírok szimbóluma, de néhány esetben román fejfákon is megtalálható.

A sírkert sírkövei leggyakrabban gránitból vagy márványból faragottak, mégis felfedezhetők önálló, egyszerűbb kovácsoltvas sírkeresztek is. Ezeken általában csak az elhunyt nevét vagy becenevét tüntetik fel, az évszám sokszor hiányos, vagy egyáltalán nem jelenik meg. Egyes esetekben a pontos adatok hiányában csak az elhunyt életkorát tüntetik fel (pl. élt 58 évet). A temető gondnoka rámutatott arra, hogy ezek az egyszerű fejfák könnyen kivehetők és elvihetők, ennek következtében ezek a sírhantok idővel eltűnnek (hiszen sok esetben a hozzátartozók nem helyettesítik őket alappal rendelkező sírkövekkel).

Építkezés tekintetében megfigyelhető, hogy a mai sírok esetében divatos lett egy új anyag használata, mely modernebb megjelenést ad az ebből készült nyughelyeknek. Ezekben az esetekben sokszor nemcsak magát a sírkövet faragják ki, hanem annak talapzatát is, ezáltal a teljes nyughely ebből kerül kialakításra. Ennek az arculatnak a kialakítása magasabb árkategóriába tartozik, ezáltal státuszjelölő funkciót is betölthet.

A temetőkép szakrális és profán jelek függvényében

Az alábbi részben azt vizsgálom, hogyan szerveződik a temetőkép a szakrális és a profán jelek függvényében. A térhasználat arra enged következtetni, hogy jelenleg a főkapuval szembeni szélesebb, aszfaltozott út képezi a temető centrumát. Ez a főút egyenesen a terület tényleges geometriai központja felé vezet, vagyis a magyar hősök sírkertje felé. Ezen központ része volt az út bal oldalán található régi ravatalozó, viszont az épület működése 2024-ben megszűnt. Helyét egy új, erre a célra felépített kegyeleti ház vette át, melyet Pietának neveztek el. A Pietá a temető déli periferiáján kapott helyet.

Az utak fontos térelválasztó szereppel bírnak: több esetben is elhatárolják a különböző felekezetekhez és etnikumokhoz tartozó nyughelyeket. Szerkezetét tekintve a nagyszalontai temető egységesnek tűnik, viszont figyelmesen vizsgálva a kezdetekben kialakított körzeteket különböztethetünk meg. A főkapuhoz közeli sírok tájolása a temetővel párhuzamosan futó Aradi utat követi. Itt állnak a régebbi, nevesebb nyughelyek. Ezzel ellentétben a legtöbb hant kelet–nyugati,

nyugat–keleti tájolású, szabályos parcellákba, utcákba rendeződve. A területet két irányból – főleg a hátsó, nyugati oldala felől – kisebb fák, bokrok határolják. A növényzet a belső részen is megjelenik: különböző bokrok, kisebb-nagyobb fák, füves területek kapnak helyet. A főút mellett – a város utcaképéhez hasonlóan – hárs, akác, néhol fenyők állnak, ezen elemek mégsem a polgári térhasználatot juttatják egyértelműen eszünkbe. A történelmi Nagyszalonta leginkább polgáriasodó mezővárosként jellemezhető, a temető képe pedig ennek megfelelően inkább egyszerűbb, természetközelibb jelleget mutat.

A térrendezést tovább vizsgálva feltűnik, hogy igen kis mértékben, de az élő város modern elemei lassan beszivárognak a nagyszalontai temetőbe is. Már itt is találunk olyan nyughelyet, ahol a hozzátartozók utcai lámpára hasonlító, napelemmel működtetett reflektort állítottak a sír mellé, azzal a céllal, hogy az esti sötétségben megvilágításra kerüljön a hant és annak környéke. Ennek egy visszafogottabb változata, amikor kisebb napelemes világítótesteket, égőket, mécsesek helyezésére el a sírhelyet körülvevő kordonra, kerítésre, vagy magára a nyughelyre. Más, látható technikai eszközt (világítás) csak a főút mentén, a régi és az új ravatalozó környékén fedezünk fel. A Pietá és a hozzá tartozó újonnan kialakított terület már a mai időkhöz igazodik: van parkolója, és folyamatos éjjeli világítást biztosítanak a modern stílusú közvilágítási lámpaoszlopok.

A sírkövek főjelei között nemcsak vallási jelölőket találunk, hanem sokszor profán jelentéssel bíró szimbólumokat is. A nagyszalontai temető újabb nyughelyeinél megjelenik a ló, kutya, fényképezőgép, festőkészlet, autó, vagy a vadászkutyát vezető vadász képe – utalva az elhunyt szakmájára, érdeklődési körére. Bár egyre ritkábban, de a mai napig láthatunk olyan újabb nyughelyeket, ahol feltűntetik az ott nyugvók egykori foglalkozását is. Ilyen szakmák például a kőfaragó, óvónő, tanárnő, képzőművész, sakkmester, agrármérnök, közgazdász, tanítónő, gyógyszerész, főorvos. Ugyanilyen jel az is, amikor a sírkőből faragnak különleges, szokatlan formát, például könyvet vagy valamilyen modernebb alakzatot. Gyakran a sírkőbe vésik, vagy a kőbe illesztik az ott nyugvók arcképét, ezzel segítve a rájuk való emlékeztést. Arra is találunk példát, amikor egy elhunyt képzőművész vagy költő sírkövére a saját munkája kerül fel, kép vagy idézet formájában.

A sírköveken található feliratok és idézetek mind a szakrális, mind a profán jelek közé sorolhatók, és „gyakran tükrözik az ott élő emberek gondolatvilágát, szokásrendszerét, sőt kapcsolatrendszerét is” (Dukrét 1999, 12).

Szakrális jellegű feliratok általában a bibliai idézetek, a vallásos hitrendszeren alapuló feliratok, parafrázisok. Néhány példa: *A. B. F. R. A.* (a boldog feltámadás reménye alatt), *B. F. R.* (boldog feltámadás reménye), *Munka és szorga-*

*lom volt életed / legyen áldot a pihenésedek. / zsoltár 37.4.5.6, PIHENÉSE
FELETT ÖRKÖDJ / Ó ISTENEM HOGY CSENDES / ÁLMÁT NE ZAVARJA
SEMMI SEM. / BÉKE PORAIRA. Értünk éltél és dolgoztál. / Fenn az égben
értünk imádkozzál [...], AKI HISZ ÉNBENNEM / SOHA MEG NEM HAL /
JÁN 11:25:26.*

Profán jellegű szövegek lehetnek az irodalmi idézetek, valamint az elhunyt-
nak vagy az élőknek szóló üzenetek: *A sors könyvében / így volt ez megírva /
Az erős tölgyet / derékon törte / az élet vihara!, Soha el nem múlt / szeretettel /
Őrizzük pihenésedet, Égő könnycsepp / Mondd neki hogy / Szeretünk / Soha
el nem / Feledünk!, ÁLMAITOKAT ŐRIZZE / BÉKE ÉS SZERETET., Csak
az hal meg, / akit elfelejtene, Szívünk őrizi emlékedet!, Szerettünk míg éltél /
Siratunk míg élünk.*

Temetőbeli hatalmi játszmák, a hierarchia

A következőkben vizsgálódásunk tárgyát azon eszközök képzik, amelyek
reprezentatív jellegűek a különböző temetőbeli hatalmi játszmák létrejöttében.
Nagyszalontán az újabb sírok esetében a függőleges és a vízszintes térfogla-
lás is tetten érhető. A temető egykori ravatalozójának környékén több újonnan
faragott obeliszket emeltek, amelyek stílusukban illeszkednek a régebbiek-
hez. A „réghez” való ragaszkodás szimbolikus státuszjelölő – a régi, magas
obeliszk nemesebb rangot, valamint magasabb társadalmi helyzetet tükröz.
Az obeliszk mellett idesorolhatók még a korábban említett új, modernebb
stílusú márványból kialakított nyughelyek. E hantok a fényességük – és egyes
esetekben magasságuk – miatt kitűnnek a többi közül. Feltűnő megjelenésük,
valamint a magasabb árkategóriába sorolható anyaghasználatuk miatt ezen
arculatok is a gazdagságra és a magasabb rangra reflektálnak.

A városi térkialakítás mintájára, a sírok körül megjelentek a járólapokból
kirakott utak, járdák, illetve egyre gyakrabban láthatunk olyan nyughelyeket is,
amelyek láncos kordonnal vannak körbekerítve. A gazdagság szimbólumaként
sokszor különböző díszítőelemeket használnak, amelyek túlsúlyolják a teret.
Ilyen például a fémről kialakított boltív (melyre akár növényzetet is futtathatnak),
az oszlopokon levő angyalszobrok, különböző színű és méretű világítótestek.

A térbeli terjeszkedést vizsgálva megfigyelhető, hogy egyre több ortodox
sír jelenik meg a magyar nyughelyek között. Az egyik legfeltűnőbb szakasz
a temető északi része. Az utóbbi időben ezen a területen kiirtották az elvadult
növényzetet, majd ide leginkább román sírokat állítottak. Arra is találunk példát,
amikor a régi nyughelyek eladásra kerülnek, és az új tulajdonos átíratja, vagy

kicserélteti az egész sírkövet. Néhol a régebben ott nyugvók tiszteletben tartása miatt meghagyják az eredeti feliratot, esetleg azt lejjebb vagy a talapzatra helyezik, de már ekkor is az új szöveg lesz vizuálisan a fókuszban. Ez a jelenység együtt járhat etnikai vagy vallási jellegű térfoglalással is.

A hatalmi játszma jellegzetes példája a temető mint üzlet megjelenése (Magyari 2016, 285), melyet jól ábrázolnak a területen kifüggesztett névjegykártyák. A városban két temetkezési vállalat működik, illetve a lakosság több sírkőkészítő közül választhat.

Az emlékművek környezetének kialakítása, térbeli kiterjedtsége, továbbá magassága a hatalmi játszmák egyik legszembetűnőbb példája. A nagyszalontai temetőben található emlékművek az előző fejezetben már részletes bemutatásra kerültek, így most csak a fenti pontokat vetném vizsgálat alá. A legkorábban felállított *magyar hősök sírkertje* a főút közepén kiemelkedő helyet foglal el, magassága 245 cm, összterülete csupán pár négyzetméter. Ennél kiterjedtebb területtel rendelkezik a mellette kialakított *magyar hősök temetője*, melynek központi obeliszkje 240 cm magas. Központi helyen áll, viszont magas sövénykerítés övezi, amely segíti a tájba való beilleszkedést és beolvadást. A *szovjet harcosok* temetőjének pozicionálása központi, térbeli kiterjedtsége többszöröse a magyar emlékhelyeknek, a centrumban levő fekete obeliszk öt méter magas – mégis a környezet kialakítása (magas fák, három oldalról magánsírok övezik) és nehéz megközelíthetősége miatt (kis füves ösvény vezet hozzá) sokkal rejtettebb és státuszvesztettebb résszé vált. A *román hősök nyughelye* elkerítetlen. Szabadon, egy nagyobb parcella sarki részében áll, a betonból öntött alapját pedig az idők folyamán folyamatosan bővítették. A maga hat méterével a sírkert legmagasabb obeliszkje, melynek célja, hogy a legmagasabb státuszú emlékmű szerepét töltsse be. A fenti információkat összegezve: a hierarchiai viszonyokat tekintve a magyar emlékművek – visszafogottságuk, természetközeli kialakításuk miatt – a legszerényebb pozicionálást kapják, ezeket követné a szovjet temető – de a tudatos kialakítás révén státuszvesztett pozícióba került –, a legkiemelkedőbb helyre pedig a román emlékművet tehetjük.

A temető képe és a népszámlálási eredmények

A következőkben megvizsgáljuk, hogyan függ össze a városi temető etnikai és vallási képe a népszámlálási eredményekkel. Az elmúlt tíz évben a nagyszalontai összlakosság száma csökkenő tendenciát mutat. A népszámlálási adatok szerint 2011-ben 17.735 személy élt a városban, ez a szám 2022-ben 15.792-re csökkent, vagyis már 1.943 lélekszámmal laknak kevesebben a településen. Ez 10,96%-os esést jelent.

A 2022-es népszámlálás nemzetiségi hovatartozást kimutató adatai szerint Nagyszalonta lakosságának 53,11%-át a magyarság, 36,06%-át a románság, 1,92%-át a romák, 0,36%-át a szlovákok és az elenyésző 0,05-0,05%-át a németek, illetve olaszok adják. 8,37%-ról nincs adat. A felekezeti hovatartozást vizsgálva a lakosság nagy része református (44,91%), majd ezt követik az ortodox (33,16%), a római katolikus (6,34%) és a baptista (3,20%) vallásúak. Kismértékben, de jelen vannak a pünkösdisták (1,17%), a görögkatolikusok (0,63%), Jehova tanúi (0,20%), az evangélikus-lutheránus egyház tagjai (0,13%), az evangéliumi-keresztény hívők (0,08%), a magyar unitáriusok (0,07%), a hetednapi adventista egyház tagjai (0,06%) és az ágostai hitvallású evangélikusok (0,02%). 9,07%-ról nincs adatunk, 0,46% vallás nélküli, 0,25% más vallású, 0,13% ateista, illetve 0,05% agnosztikus.

A fenti adatokra vonatkozó jeleket a temetőben is könnyedén megtaláljuk. Ebben az esetben az elsődleges, vagyis a főjeleket érdemes figyelembe vennünk, amelyek megmutatják, ki nyugszik a sírban, és milyen felekezethez tartozott.

Terepmunkám során összesen 1635 elhunytat dokumentáltam, akiket 2011 és 2021 között helyeztek örök nyugalomra. Az adatok rögzítésénél fontos szempontot képzett az elhunyt etnikai és vallási hovatartozása: ezeket a név, a feliratok nyelve és a megjelenített szimbólumok mutatták meg.

A fenti információkat figyelembe véve 1141 (69,78%) esetben magyar, 494-ben (30,20%) pedig román etnikumra utaló jeleket jegyeztem fel. A református szimbólumokból 276 füzfát (266 magyar, 7 román, 3 vegyes sír) és 15 kelyhet számoltam meg. Ez összesen 17,80%-ot tesz ki. A katolikus sírokat legnagyobb arányban az egyszerű kereszt jelöli, melyből 144 darabot rögzítettem (ebből 78 magyar, 63 román, 3 pedig vegyes etnikumú sírhoz tartozik), de jelen van a feszület – 36 esetben, illetve 8 alkalommal Szűz Mária megjelenítése is. Ez 11,50%-os előfordulást mutat. Az ortodox vallás szimbólumaként fő jelölő az ortodox kereszt, melyből 365 darabot számoltam. Ez 22,33%-ot jelent. 799 alkalommal a rózsza szimbóluma jelenik meg a sírköveken, melyet – ahogy azt az *Etnikai és vallási kifejezőeszközök* részben kifejtettem – leginkább a polgári nyughely jelölésére használnak. A sírkövek 318 (295 magyar, 23 román) esetben jelöletlenek, vagyis nem tartalmaznak semmilyen szimbólumot.

A sírokon található jelek visszatükröződnek a népszámlálási adatokban: a legtöbb 2011 és 2021 között elhunyt személy a magyar (népszámlálás: 53,11%, temető: 69,78%), illetve a román (népszámlálás: 36,06%, temető: 30,20%) közösség tagja volt. A vallási jelölők eloszlási arányát tekintetbe véve az ott nyugvók dominánsan az ortodox (népszámlálás: 33,16%, temető: 22,33%), a református (népszámlálás: 44,91%, temető: 17,80%), majd a katolikus (népszámlálás:

6,34+0,63%, temető: 11,50%) felekezethez tartoznak. Ezek a számok azt mutatják, hogy arányaiban az ortodox sírok vannak túlsúlyban a temetőben, miközben a népszámlálási adatok alapján a településen a református vallás az elterjedtebb. Ezen látszólagos ellentmondásra magyarázatot adhat a jel hiánya is: mivel a 318 jelöletlen sírköből 295 magyar, 23 pedig román – a különbséget itt kell keresni.

Összegzés

Nagyszalonta ma is működő egyetlen városi sírkertje, az Aradi úti temető a nyelvi-etnikai, illetve a felekezeti hovatartozást vizsgálva heterogén jelleget mutat.

A temető kétnyelvű, hiszen a sírok többségén magyar, valamint román nyelvű feliratokat találunk: mindez összhangban áll a település lakosságának etnikai összetételével. A fejfákon található vallási jelölők rávilágítanak a domináns vallási csoportok jelenlétére. Megjelennek mind a református, mind a katolikus, vagy az ortodox szimbólumok.

Az önkormányzat által kihelyezett hivatalos közlemények, feliratok nyelve és egymáshoz való pozicionálása arra mutat rá, hogy a sírkertben ügyleknek a kiegyensúlyozott nyelvi reprezentációra, valamint érvényesül a 20%-os kisebbségi küszöb is.

A temetőbeli hatalmi játszmák tetten érhetők a magánsírok kialakításánál (beszédes a méret, a magasság, az anyaghasználat), vagy a térbeli terjeszkedésüknél (egyre több ortodox sír jelenik meg a magyar nyughelyek között). A hierarchia megjelenítése az emlékművek tekintetében a legszembetűnőbb: a román emlékmű jóval magasabb és kiterjedtebb, mint a magyar emlékhelyek, ezzel nagyobb státuszt jelöl.

A térrendezést vizsgálva szembetűnik, hogy az élő város modern elemei lassan beszivárognak a temetőbe is. Megjelennek az elektronikai eszközök, pl. a napelem, a reflektor, a közvilágítás, valamint a városi terek kialakításának mintájára a sírok körül feltűnnek a járólapokból kirakott járdák és láncos kordonok.

Mindez azt mutatja, hogy maga a temető egy dinamikusan fejlődő tér, amely – ahogyan azt a város is teszi – folyamatosan alakul. A településeken bekövetkezett változások leolvashatók a sírkertek arculatáról, de mindez csak akkor valósulhat meg, ha értő szemmel vizsgáljuk az ott levő jeleket és szimbólumokat. A tanulmány célja ezen értelmezési lehetőségek skálájának bemutatása volt, mindezt egy konkrét, vagyis a nagyszalontai temető terepén bemutatva.

Irodalom

- A 2022-es romániai népszámlálás (román nyelven): <https://populatia.ro/populatie-municipiul-salonta-judetul-bihor/>. (2025. jan. 12.)
- Abousnnouga, Gill – Machin, David. 2010. War monuments and the changing discourses of nation and soldiery. In *Semiotic landscapes: Language, image, space*, szerk. és a szövegeket gondozta Adam Jaworski – Crispin Thurlow. 219–240. London: Routledge. https://www.academia.edu/2063894/Machin_D_and_Abousnnouga_G_2010_War_Monuments_and_the_changing_discourses_of_nation_and_soldiery_in_Jaworski_and_Thurlow_Semiotic_Landscapes (2025. okt. 2.)
- Czégé Réka. 2023. Társadalmi mobilitás a síron túl. In *A Bihari Múzeum Évkönyve XXVIII.*, szerk. és a szövegeket gondozta Török Péter. 83–114. Berettyóújfalu: Berettyó Kulturális Központ.
- Dánielisz Endre. 2013. *Nagyszalonta sírkertjei*. Nagyszalonta: Prolog Kiadó.
- Dukrét Géza. 1999. Bevezető. In *Hol sírjaink domborulnak*, szerk. és a szövegeket gondozta Dukrét Géza. 9–12. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság. https://adatbank.ro/html/cim_pdf2600.pdf (2025. szept. 15.)
- Hall, Edward T. 1990. *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books.
- Jedan, Christoph – Kmec, Sonja – Kolnberger, Thomas – Venbrux, Eric – Westendorp, Mariske. 2020. Co-Creating Ritual Spaces and Communities: An Analysis of Municipal Cemetery Tongerseweg, Maastricht, 1812–2020. *Religions*, 11. <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/9/435> (2025. szept. 21.)
- Kordics Imre. 1998. *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*. (Sorozat: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely, sorozatszerkesztő: Dukrét Géza.) Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság. https://adatbank.ro/html/cim_pdf2595.pdf (2025. szept. 15.)
- Kormányrendelet a nemzetiségi kisebbségek nyelvének használatának szabályozásáról: O.U.G. nr. 57/2019 privind Codul administrativ, Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 555/2019, art. 94, alin. (2)–(4) (<https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/215925>) (2025. szept. 15.)
- Kunt Ernő. 1975. A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV.*, szerk. Bodó Sándor. 475–507. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. https://epa.oszk.hu/02000/02030/00013/pdf/HOM_Evkonyv_13-14_475-507.pdf (2025. jan. 10.)
- Landry, Rodrigue – Bourhis, Richard Y. 1997. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*, march. 16 (1). <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0261927X970161002> (2025. szept. 20.)

- Magyari Sára. 2016. Hatalmi játszmák a temetőben. In *A hatalom jelei, képei és terei*, szerk. és a szövegeket gondozta Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit. 275–286. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Magyari Sára. 2017. Multikulturalitás a temetőben. In *Multikulturalitás: Kultúraköziség a tudományban, művészetekben, médiában, mindennapokban*, szerk. és a szövegeket gondozta Balázs Géza – Minya Károly. 157–171. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- Magyari Sára. 2018. Állatfigurák a temetőben. In *Állati jelek, képek és terek*, szerk. és a szövegeket gondozta Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit. 323–331. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Magyari Sára – Balázs Lajos. 2023. Temetőben üldögéltem – a szívemben kíváncsiság. *Újvárad*, okt. 30–34. 33.
- Székely József. 1917. Julius 16-án nyílik meg az új köztemető. *Szalontai Lapok* 29 (158): 2.
- Takács Béla. 1986. *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya.

GRAVESTONE INSCRIPTIONS IN THE CEMETERY OF SALONTA

The aim of this study is to examine the semiotic and linguistic approach of the cemetery in Salonta from the following points of view: (a) which ethnic and religious expressive devices can be found on contemporary graves, (b) how the cemetery image is organized in relation to sacral and profane signs, (c) which devices are representative in the creation of various power plays in the cemetery, (d) which contributions can the cemetery in Salonta provide for cultural or cemetery tourism, (e) how the image of the cemetery reflects the results of the 2022 Romanian census in view of the interpretations of the symbols, (f) what interpretative potentials does the online presentation of the cemetery offer. From the answers to the above problematising questions, it is clear that the cemetery provides a perfect platform for tracing social – or even technical – changes in the municipality, as it is a faithful mirror of the processes taking place in the living world.

Keywords: Salonta, cemetery, epitaph

NATPISI NA NADGROBNIM SPOMENICIMA GROBLJA U MESTU SALONTA

Cilj studije je da izvrši semantičku i lingvističku analizu natpisa nadgrobnih spomenika na groblju u Salonti na osnovu sledećih kriterijuma: a) koji etnički i verski znakovi se nalaze na grobnim mestima, b) na koji način se slika groblja oblikuje u zavisnosti

od sakralnih ili sekularnih znakova, c) koja su sredstva reprezentativna u stvaranju raznih „igara moći” na groblju, d) kakvu ponudu može pružiti groblje u Salonti za potrebe kulturnog i grobljanskog turizma, e) kako se slika groblja reflektuje u semiotičkom smislu na popis stanovništva u Rumuniji koji je sproveden 2022. godine, f) koje mogućnosti tumačenja pruža online pojavljivanje groblja u Salonti? Iz odgovora na gorenavedena pitanja nedvosmisleno se ispostavlja da groblje pruža izvanredno područje za svođenje zaključaka u vezi sa društvenim, pa čak i tehničkim promenama koje se javljaju u okviru naselja, jer predstavlja veran odraz o procesima koji se dešavaju u živom svetu.

Ključne reči: Salonta, groblje, natpisi na nadgrobnim spomenicima

A kézirat beérkezésének ideje: 2025. ápr. 5.

Közlésre elfogadva: 2025. szept. 15.